

**МАСЪАЛАҲОИ МАФҲУМИ
АРТЕЛ, ТАЪРИХ ВА НАМУДҲОИ ОН
ДАР САРЧАШМАҲО ВА ОСОРИ
МУҲАҚҚИҚОН**

**ПРОБЛЕМЫ ПОНЯТИЯ
«АРТЕЛЬ», ЕЕ ИСТОРИЯ
И ВИДЫ В ИСТОЧНИКАХ И
ТРУДАХ ИССЛЕДОВАТЕЛЕЙ**

**ISSUES OF THE
CONCEPT OF ARTEL, ITS
HISTORY AND TYPES IN THE SOURCES
AND WORKS OF RESEACHERS**

Исмоилов Умедҷон Шаробидинович, ассистенти кафедраи ҳуқуқииносии ва муносибатҳои байналмилалӣи МД «Донишқадаи байналмилалӣи Хуҷанд»-и Донишгоҳи байналмилалӣи сайёҳӣ ва соҳибкорӣи Тоҷикистон (Таджикистан, Хуҷанд)

Исмоилов Умедҷон Шаробидинович, ассистент кафедри права и международных отношений ГУ «Худжандский международный институт» Университета туризма и предпринимательства Таджикистана (Таджикистан, Худжанд)

Ismoilov Umedjon Sharobidinovich, Assistant of the Department of Law and International Relations, SI «International Institution of Khujand» University of Tourism and Entrepreneurship of Tajikistan (Tajikistan, Khujand)

E-mail: umedjon300394@gmail.com

Калидвожаҳо: артел, лугат, лугатнома, китоб, низомнома, сиёсати нави иқтисодӣ (СНИ), муҳаққиқ

Дар мақола масъалаҳои мафҳуми артел, таърих ва намудҳои он мавриди баҳси илмӣ қарор гирифтааст. Қисмати асосии мақола сарчашмаиномӣ ва таърихнигориро дар бар мегирад. Дар ин ҷо шарҳи калимаи артел дар лугатномаҳо оварда шуда, нигоҳ ва муносибати олимони ва муҳаққиқони забониномӣ ва таърихнигор баён гардидааст. Ҷиҳатҳои гуногуни таърихнигорӣи ватанӣ хориҷӣ оид ба таърихи артел баён ёфтааст. Бояд қайд намуд, ки дар доираи адабиётҳои таърихӣ ва лугатномаҳо маводҳои бойгонӣ низ таҷассум ёфтаанд. Дар раванди навиштани мақола низомномаҳо ва қарорҳои КМ ҲК ИҶШС низ мавриди омӯзиши қарор гирифтаанд. Бештар ба масъалаҳои баромади калимаи артел, таърихи артелҳо диққати хоса дода шудааст. Ҳамчунин намудҳои артел баён гишта, хусусиятҳои хоси онҳо муайян карда шудаанд.

Ключевые слова: артель, словарь, книга, регулирование, новая экономическая политика (НЭП), исследователь.

В статье подлежат научному рассмотрению вопросы понятия «артели», ее истории и видов. Основная часть статьи включает источниковедение и историографию. Здесь дано толкование слова «артель» в словарях, а также выражены точка зрения и отношение к нему ученых и исследователей, лингвистов и историков. Описаны различные аспекты отечественной и зарубежной историографии по истории артели. Следует отметить, что архивные материалы воплощены также в исторической литературе и словарях. В процессе написания статьи также были изучены положения и решения ЦК. Особое внимание уделено вопросу происхождения слова артель, истории артелей. Также описаны виды артелей и определены их особенности.

Keywords: artel, dictionary, dictionary, book, regulation, new economic policy (NEP), researcher.

The article dwells on scientifically the concept of an artel, its history and types. The main part of the article includes source studies and historiography. Here the interpretation of the word «artel» in dictionaries is given, as well as the point of view and attitude of scientists and researchers, linguists and historians are expressed. Various aspects of domestic and foreign historiography on the history of the artel are described. It should be noted that archival materials are also embodied in historical literature and dictionaries. In the process of writing the article, the provisions and decisions of the Central Committee of the joint-stock company were also studied. Particular attention is paid to the origin of the word artel and the history of artels. The types of artels are also described and their features are determined.

Масъалаҳои мафҳуми артел, таърих ва намудҳои он дар таърихнигорӣи ватанӣ аз он масъалаҳое ба шумор мераванд, ки умуман омӯхта нашудаанд. Адабиёт ва сарчашмаҳое, ки дар мақолаи мазкур оварда мешаванд маълумотҳои бунёди буда, қадами нахустин дар омӯзиши

таърихи артелҳои истеҳсоли дар Тоҷикистон ба шумор мераванд. Гуфтан бамаврид аст, ки артелҳо дар мустаҳкам намудани иқтисодиёти Тоҷикистон нақши муҳим гузошта буданд.

Масъалаи якум ин фаҳмиши мафҳуми артел ҳамчун иттиҳодия мебошад. Артел ин иттифоқи соҳибхитроёнаи одамон барои меҳнати дастаҷамъона мебошад, ки маҳсули меҳнати онҳо байни ҳам баробар тақсим карда мешавад. Артелҳо дар соҳаҳои истеҳсолот, хизматрасонӣ ва истеъмоли ташкил карда мешаванд. Ҳадафи ин артелҳо муттаҳид намудани коргарон ва баланд бардоштани сифату ҳаҷми маҳсулот мебошад.

Масъалаи дуюм ин маънои калимаи артел аст. Оид ба мафҳуми артел сарчашма ва адабиёти зиёди илмӣ мавҷуд аст. Дар ин радиф луғатномаҳои таълифнамудаи олимони муҳаққиқони номӣ ба монанди В.И. Даль, Д.Н. Ушаков, П.Я. Черных, Н.М. Шанский ва М. Фасмер [11, 39, 46, 47, 40] аз назар гузаронидан ба ғоидаи кор хоҳад буд.

Бояд қайд намоем, ки калимаи артел аввалин маротиба дар осори Ричард Чеймс дар соли 1610 вохӯрад. Баъдтар дар сарчашмаҳои русӣ, уралӣ ва сибирӣ низ омадааст [21, с.12]. Бояд гуфт, ки ин мафҳум на танҳо дар соҳаи саноат, балки дар кишоварзӣ, сайёди ва ҳатто фарҳангӣ низ истифода мешуд ва то ҳол истифода шуда истодааст. Атрофи мафҳуми артел миёни олимони баҳсҳои зиёд ба амал омадаанд, аммо то кунун ҳулосаи ягона ва аниқу дақиқ бароварда нашудааст.

Мафҳуми артел дар осори луғатшиносии рус инъикоси васеи ҳудро ёфтааст. Яке аз ин гуна луғатномаҳо ин китоби «Толковый словарь живого великорусского языка» [11, с.61] ба ҳисоб меравад. Муаллифи ин китоб Владимир Иванович Даль мебошад. Ин китоб соли 1880 бори аввал рӯи чоп омадааст. Бояд қайд намуд, ки китоби мазкур аз чор қисмат иборат аст. Қисмати якум ин китоб 664 саҳифаро дар бар мегирад. Дар ин китоб дар ҳаҷми тақрибан як саҳифа мафҳуми артел шарҳ дода шудааст. Бояд қайд намуд, ки Даль якумин маротиба ба маънои аслии калимаи артел рӯшанӣ андохтааст ва калимаи славиянӣ будани онро таъкид кардааст.

Яке аз луғатшиносии дигари рус Ушаков Дмитрий Николаевич мебошад. Китоби вай бо номи «Толковый словарь современного русского языка» [39] соли 2013 аз чоп баромада он аз 800 саҳифа иборат аст. Ин луғатнома қариб 100000 калимаро дар бар мегирад [39, с.2]. Дар ин ҷо мафҳуми артел ба таври кӯтоҳ шарҳ дода шудааст.

Муҳаққиқи номӣ ва луғатшиносии маъруф П.Я. Черных оиди вожаҳои таърихӣ – этимологӣ асаре дорад бо номи «Историко-этимологический словарь русского языка» [46]. Ин китоб аз ду ҷилд иборат буда дар он 13560 вожаҳои таърихӣ гирд оварда шудааст. Китоби мазкур соли 1994 аз чоп баромадааст. Бояд ёдовар шавем, ки ин китоб аҳамияти калони илмӣ амалӣ дорад.

Шанский Н.М. бо ҳаммуаллифӣ бо дигарон дастури методиро таълимиро барои омӯзгорону донишҷӯён соли 1979 таҳия намуда аз чоп баровард. Ин дастур «Краткий этимологический словарь русского языка» [47] номгузорӣ гардидааст. Дар ин дастур ба таври мухтасар зиёда аз 100000 калима тавзеҳ дода шудааст. Ин китоб дорои аҳамияти калони таълимию методӣ мебошад, ки аз он омӯзгорону донишҷӯён васеъ истифода бурда метавонанд.

Ҷилди аввали китоби М. Фасмер таҳти унвони «Этимологический словарь русского языка» [40] қобили зикр ва ёдоварист. Ин китоб аз 6 ҷилд иборат буда, наشري дууми ҷилди якумаш соли 1986 аз чоп баромадааст. Муаллиф ба он бовар аст, ки асли баромади калимаи артел аз вожаи итолиёвии *artiere* ё *artieri* гирифта шуда маънояш «хунарманд» аст [40, с.89]. Бояд таъкид кард, ки ин ақидаи Фасмер аз ҷониби академик Коршем дастгирӣ ёфтааст.

Мафҳуми артел дар мақолаи И.А. Новиков таҳти унвони ««Артель»: этимология слова и термин в русском дореволюционном законодательстве» [26, с.83-85] дар асоси сарчашмаҳои инъикос карда шудааст. Ин мақола санаи 20 июли соли 2009 дар журнали илмӣ Донишгоҳи давлатии Томск аз чоп баромадааст. Дар ин мақола муаллиф мафҳуми артелро аз ҷиҳати ҳуқуқӣ дида баромада, мавқеи онро дар қонунгузории тоинкилобӣ муайян кардааст.

Оид ба артел муҳаққиқон Васильковский Е., Вреден Э., Качалов Н.В. Зиновьев В.П. ва Максимов В. [9; 10; 20; 13; 22] дар асарҳояшон маълумоти муфасссал овардаанд. Бояд гуфт, ки ин муҳаққиқон мафҳуми артелро дар асоси фаҳмиш ва доираи тахассуси ҳудашон мавриди омӯзиш қарор дода, натиҷаҳои баён намуда, ҳулосаҳои ҳудро инъикос намуда буданд.

Масъалаи дигар ин сохтори артелҳо ба шумор меравад. Дар муайян намудани сохтори дохилии артелҳо низомномаҳои мавқеи калон доранд. Бинобар ин, омӯзиши онҳо қори моро дар самти муайян намудани сохтори артелҳо осон намуд. Ин низомномаҳо дар раванди сиёсати нави иқтисодӣ дар солҳои 1924, 1925, ва 1927 қабул гардидаанд [27, с.37-38].

Низомномаи ташкилотҳои истеҳсоли 15 феввали соли 1927 аз ҷониби КМ ҲК ЧШСҶ таҳти №2 қабул гардида буд [6]. Ин низомнома ба округи Хучанд, низ тааллуқ дошт. Чунки дар ин давра Хучанд ба ҳайати ЧШСҶ дохил мешуд. Ин низомнома «Нормальный устав промысловой

кооперативной артели (товарищество) под наименованием» (Низомномаи меъёрии артели истехсолӣ (дастачамъӣ) зери номгузорӣ) ном дошт. Низомнома аз 10 бобу 98 модда иборат буд.

Якумин низомномаи «Трудовой Кооперативный артель (товарищество)» (Артели меҳнатии кооперативӣ (тастачамъӣ)), соли 1925 қабул гардид. Ин низомнома аз 9 бобу 87 модда иборат буд [7].

Низомномаи дигар бо номи «Устав промыслового кредитного товарищество» (Низомномаи истехсолоти дастачамъии кредитӣ) соли 1924 қабул шуда буд. Ин низомнома аз 9 боб в 152 модда иборат аст [8].

Қисмати асосӣ ва муҳимми сарчашмаҳоро дар омӯзиши таърихи артелҳо ин маводҳои бойгонӣ ташкил медиҳанд. Дар раванди омӯзиши мавзӯ маводҳои «Бойгонии давлатии марказии Тоҷикистон» [4], «Бойгонии давлатии вилояти Сугд» [5], «Бойгонии ҳизби Коммунистӣ» ва «Бойгонии марказии Ёзбекистон (тибқи нишондоди С. Абдуллоев)» васеъ истифода бурда мешаванд.

Муайян намудани дараҷаи омӯзиши таърихи артелҳо, аниқтараш дараҷаи қайд шудани мафҳуми артелҳои истехсолӣ дар таърихнигории ватанӣ қисми асосии масъалаи матраҳшаванда ба ҳисоб меравад. Дар таърихнигории ватанӣ доир ба мафҳуми артел ва таърихи он ягон қори мукаммали илмӣ мавҷуд нест. Танҳо дар баъзе адабиётҳо ба монанди асарҳои А. Раҳимбоев, С.А. Раҷабов, Г.Х. Ҳайдаров, Р.М. Масов, М. Эркаев, Ю. Николаев, Я. Шаропов, Н. Сапрыкин, А.Я. Мизарбоев, Н. Сангинова, Х. Дустов, Р. Набиева, А. Қодиров Ш.А. Аҳмедов, Н. Хоналиев [29,30,41,43,44,23,15,32,31,12,25,19,2,42] мавҷуданд, ки оиди мавзӯи матраҳшавандаи мо баъзе ақидаҳои худро баён кардаанд. Аз ин лиҳоз, омӯзиши ин мавзӯ аҳамияти калони таърихӣ дорад.

Бояд зикр намуд, ки каму беш бошад ҳам олимони Ҳайдаров Ғ.Ҳ. [43], Ҳакимов Н. [45] ва Набиева Р. [25] оид ба ин масъала маълумотҳои бунёдӣ овардаанд. Инчунин баъзе аз фактҳо аз китобҳои «История Ленибада» [18], «История таджикского народа. (Том 5). Новейшая история (1917 – 1941)» [16] ва «История рабочего класса. (Том 1)» [17] дарёфт намудан мумкин аст.

Дар хусуси масъалаи матраҳшаванда дар бобҳои 8, 9 ва 10-и китоби «История Ленинобада» [18, с. 236-306] баъзе матолиб ва фактҳои ҷолиби диққат оварда шудааст. Китоби мазкур соли 1986 дар Нашриёти «Ирфон» – и шаҳри Душанбе аз ҷоп баромадааст. Ин китоб дар зери назари академик З.Ш. Раҷабов ва доктори илмҳои таърих профессор Ғ.Ҳ. Ҳайдаров таҳия гардида, ба он профессорон Н.Н. Неъматов ва М.Р. Шукуров тақриз навиштаанд.

Оид ба масъалаи пайдоиши калимаи артел ду нуқтаи назар мавҷуд аст. Якум аз калимаи забони славияно туркӣ «обещать», «клясться» ва «присягать» гирифта шуда маънояш давраи дастобадаст мебошад [11, с.61]. Дар ин хусус бархе аз олимони ҷунин ақида доранд «Калимаи артел аз забони туркӣ ortaklik — «товарищество», «соучастие», «компания» гирифта шуда маънояш дастачамъӣ, дустӣ, ташкилот мебошад».

Дуюм нуқтаи назар аз ҷониби М. Фасмер ва академик Ф. Коршем ҳимоя шудааст, ки мувофиқи он артел аз калимаи итолиёвӣ — «ремесленник» гирифта шуда, маънояш ҳунарманд мебошад. Ворид шудани ин калима ба забони русӣ он қадар равшан нест. Ин калима аз забони русӣ ба забони тоҷикӣ дар охири асри XIX ворид гардидааст [26, с.83].

Артелҳо дар асоси шартномаи байниҳамдигарии аъзоёни онҳо ташкил меёфт. Дар баъзе ҳолатҳо ин давраи дуру дарозро дар бар мегирифт, зеро расмигардонии он вақти зиёдро мегирифт. Ин ҳолат ба шакл ва ҳаҷми артел вобаста буд. Артел мувофиқи қоида аз коргарони ҳамсину сол ва баробархуқуқ таркиб меёфт. Дар аввал артелҳо дар асоси муносибатҳои ҳешутаборӣ, обшинагӣ ва миллӣ ташкил меёфт. Бо гузашти вақт артел бештар хусусияти иқтисодӣ пайдо намуд. Идораи артел ба зиммаи сардор буд, ки дар ҷамъомади умумӣ интиҳоб карда мешуд. Ба ғайр аз ин, мувофиқи қоида барои сардор ду ёрдамчӣ интиҳоб мешуд. Ин ёрдамчиён дар аксар вақт вазифаи мушоҳидачиро иҷро мекарданд. Сардор унвони пешворо дошт, ки дар ғаёлияти артел нақши марказиро иҷро мекард [28].

Намудҳои артел қисмати дигари масъаларо дар бар мегирад. Артелҳо ҳам барои иҷрои корҳои мавсимӣ ва ҳам барои иҷрои корҳои доимӣ ташкил меёфтанд. Аз рӯи хусусияташон артелҳо намудҳои зеринро доранд:

1. Артелҳои хочагии қишлоқ
2. Артелҳои истеҳсоли (саноатӣ)
3. Артелҳои хизматрасонӣ
4. Артелҳо дар соҳаи санъат [3, с.16]

Артелҳо аз асри XIV маъмуланд. Дар бораи ин ҳуҷҷатҳои кнйзҳо маълумоти муҳими таърихӣ медиҳанд. Дар асри XIV артелҳои шикорчиӣ, моҳидорӣ ва оҳангарӣ мавҷуд буданд. Бо баробари инкишофи муносибатҳои пулию молӣ ва ҳоҷагидорӣ миқдори артелҳо зиёд шуда майдони фаъолияти онҳо хеле васеъ шуд. Дар ҳуҷҷатҳои асри XVII оиди артелҳои коркард ва истифодаи санг, оҳангарон, боркашонон ва иҷоракорони корҳои сахрой ёдоварӣ мешавад. Дар асрҳои XVIII—XIX хусусияти ҳудуди артелҳо инкишоф ёфта шакл гирифт. Дар шимол ва ҷануб артелҳои истеҳсолию ҳунармандии шикорчиён тахти номҳои моҳидорон, шикорчиёни ҳайвоноти баҳрӣ, шикорчиёни ҳайвоноти ваҳшӣ амал мекарданд. Дар Сибири Шарқӣ ва Урал артелҳои махсус барои ба даст овардани тилло ташкил ёфта буданд. Ба ғайр аз ин дар ин минтақа артелҳои ангиштканон, сангтарошон низ амал мекарданд. Дар маркази Русия дар ин давра артелҳои бофандагон, оҳангарон, коркарди пӯст, мӯзадӯзон ва ғайра фаъолият доштанд. Қобили зикр ва ёдоварист, ки ине артелҳо дар ташаккули иқтисодиёти мамлакат нақши бориз гузоштанд. Дар Заволжье артелҳои чупонон, коргарони хочагии қишлоқ, заминканҳо ва ғайра фаъолият мебарданд. Артелҳо дар инкишофи синфи коргар нақши бениҳоят калонро бозиданд. Дар артелҳо кор карда коргарон малака ва маҳорати махсусро соҳиб гардиданд, ки минбаъд онро истифода намуданд.

Бо инкишоф ёфтани савдо ва саноат артелҳо асосан хусусияти хизматрасониро соҳиб гардиданд. Дар шаҳрҳои калон дар ин давра артелҳои хизматрасонӣ барои хизмат ба мардум аз қабилҳои боркашонон, тарҷумонҳо, хаткашонҳо ва ғайра ташкил карда шуданд. Роҳҳои оҳан бо истифодаи хизмати артелҳои сохтмонӣ сохта мешуданд. Ин корҳо дар асоси шартнома амалӣ карда мешуд. Дар солҳои 60 – ум ва 70 – уми асри XIX артелҳо дар соҳаи санъат ба монанди артелҳои рассомон, тарҷумонҳо, мусикадонҳо, оҳангсозон ва ғайра ташкил ёфтанд. Дар охири асри XIX дар шаҳрҳои Москва ва Петербург артелҳои ҳисобдонҳо, электромеханикҳо, муҳандисон, муҳосибон ҳамчунин артелҳои занона ба монанди фурушандаҳо, ҳазиначиён, заргарон ва ғайраҳо амал мекарданд. Дар баъзе ҳолатҳо бо дарназардошти ҳаҷми кор ва нарасидани коргарон коргарони киро ба артел ҷалб мешуданд. Ин раванд аз ҷониби сардори артел назорат карда мешуд [22, с.122].

Дар баъзе ҳолатҳо артелҳо азнавсозӣ гардида, якҷанд артелҳо бо ҳам муттаҳид карда мешуданд, ки онҳо ба меҳнати якҷояи тастаҷамӣ машғуланд ва дар баробари он, ба савдо низ машғул шуда истодаанд. Маҳсулоти тайёрнамудаи худ ва дигар артелҳо барои фуруш ба бозор мебароварданд. Ин қабил артелҳо баъзан ба хонаҳои аҳолии шаҳр маҳсулоти тайёрро бурда мерасониданд. Соли 1866 соҳибкори иттиҳодӣ Н.В. Верещагин яке аз аввалин шакли ҷуни артелро сохт, ки он дар вилояти Тверск ба савдои калони молҳои ниёзи мардум машғул буд. Дар охири асри XIX шумораи артелҳо бо кушода шудани мағозаҳо хеле кам шуданд. Аз солҳои 80 – уми асри XIX сар карда артелҳои равшанкашӣ пайдо шуданд, ки онҳо дар Сибири Ғарбӣ, назди Балтика, вилояти Вологодск васеъ паҳн шуда буданд. Дар охири асри XIX дар қаламрави Россия зиёда аз 3000 адад артелҳои равшанкашӣ ба ҳисоб гирифта шудаанд, ки зиёда аз 2000 адади онҳо дар Сибир ҷойгир буданд. Дар солҳои 1906 – 1907 30% - и аҳолии қишлоқ яъне деҳот ба артелҳои коркарди равшан ҷалб шуда буданд. То инқилоби Октябр артелҳо дар асоси қонуниятҳои замони помещикӣ ва ҳукумати подшоҳӣ инкишоф ва фаъолият мекарданд [14, с.284].

Артел дар ИҶШС яке аз намудҳои хочагии коллективӣ ба ҳисоб мерафт. Артел бо роҳи ихтиёри муттаҳид шудани шаҳрвандон ба меҳнати дастаҷамӣ дар асоси базаи моддию техникии аъзоён ташкил карда мешуд. Мақсади асосии ташкили артелҳо ин муттаҳид намудани ҳунармандон ба меҳнати якҷоя ва самараноки истеҳсоли буд. Бо ташкили ҷуни артелҳо ҳукумати Шӯравӣ ҳадафҳои стратегияи ҳудро дар соҳаи саноат амалӣ намуда яке аз паҳлуҳои фаъолияти худ саноатикунони мамлакатро оғоз намуд. Дар артелҳо манфиатҳои аъзоёни он ва ҷамъият ба инобат гирифта мешуд. Ба аъзоёни артел маоши миёна ва нархҳои дастрас барои истеъмолкунандагон пешбинӣ гашта буд. Давлати Шӯравӣ ба артелҳо ҳамаҷиҳата ҳам аз ҷиҳати материалии ва ҳам молиявӣ ёрии калон мерасонид. Нақшаи истеҳсолии артелҳо ба нақшаи давлатӣ ҳамроҳ карда шуда буд. Дар ин ҳолат артелҳо вазифадор буданд, ки нақшаи пешбиниамудаи давлатро саривақт ба иҷро расонанд.

Аъзои ин ё он артел гардида шаҳрванди ИҶШС ҳуқуқи ҳудро оиди муттаҳид шудан ба ташкилотҳои дастаҷамёнаи истеҳсоли амалӣ мекард.

Идораи корҳои артел дар асоси принципҳои демократӣ созмон ёфта буд. Органи олиии идоракунии артел ҷамъомади умумии аъзоёни онҳо ба ҳисоб мерафт. Дигар сохторҳои идораи артел дар ин маҷлис интиҳоб карда мешаванд ва бо иродаи ҳамин маҷлис пароканда ва ё мустақкам карда мешуд [20, с.63].

Артел ин ташиклоти мустақили ҷамъиятӣ аст, ки ҳуқуқҳои шахси ҳуқуқиро истифода намуда ба ғаёлияти истеҳсолии хизматрасонӣ ва ё истеъмоли машғул аст. Аъзоёни артел мувофиқи қоида аз рӯзи ҳаҷми саҳмияҳояшон ҷавобгарӣ доранд.

Дар ИЧШС шаклҳои зерини артелҳо мавҷуд буданд:

1. Артелҳои хоҷагии қишлоқ
2. Артелҳои саноатию истеҳсоли
3. Артелҳои истеҳсолии хоҷагии қишлоқ
4. Артелҳои моҳидорӣ
5. Артелҳои чорводорӣ
6. Артелҳои хизматрасонӣ
7. Артелҳои майҷубон

Дар баробари ин, артелҳо боз дигар артелҳо дар соҳаи хизматрасонӣ ва истеҳсолот амал менамуданд.

Мо ду намуди артелҳоро дида мебароем, асоси тадқиқоти моро ташикл медиҳанд.

1. Артели саноатию истеҳсоли. Дар он меҳнат ва воситаҳои истеҳсолоти аъзоёни он дар як устохона муттаҳид карда шудааст. Он артелҳое, ки аъзоёнаш дар хонаҳои худ кор мекарданд ва ҳар яке вобаста ба меҳнати худ муз мегирифтанд артелҳои истеҳсолии дастаҷамъона ном доштанд. Асосҳои муқаррароти умумӣ оиди артелҳо дар қарори КМХК ИЧШС аз 11 майи соли 1927 [33, с.280] ва аз 23 июли соли 1932 [34, с.340], ҳамчунин низомномаи ғаёлияти артелҳо, ки соли 1945 тасдиқ гардидааст муайян карда шудааст.

2. Артелҳои истеҳсолии хоҷагии қишлоқ. Дар он ноҳияҳое ташикл меёфт, ки бештар хоҷагии қишлоқ пешрафта буду маҳсулоти он асоси пешбарандаи иқтисодиёти мардум буд. Колхозҳои истеҳсоли дар коркарди маҳсулоти хоҷагии қишлоқ нақши калон доштанд.

Онҳо ба таркиби системаи истеҳсоли дохил карда шуда буданд.

Дар замони Шӯравӣ аз соли 1930 сар карда шакли паҳншудатарин артел дар хоҷагии қишлоқ ин колхоз ба ҳисоб мерафт, ки тақрибан 87% - ро ташикл меод [35].

Дар соҳаи саноат ва хизматрасонӣ артелҳои истеҳсоли ва хизматрасонӣ мавҷуд буданд. Давлати Шӯравӣ аз давраи сиёсати нави иқтисодӣ сар карда барои ташикли артелҳои хунаремандӣ ва саноатию истеҳсоли шароити мусоид фароҳам меовард. Барои ташикли артелҳо давлат бевосита ёр расонида онҳоро ҳамаҷиҳата дастгирӣ менамуд. Ба артелҳо аз ҷониби давлат сабукиҳои андозӣ ва молиявӣ пешбинӣ шуда буд.

Артели Ленинградии «Столяр-строитель», аз соли 1923 сар карда истеҳсоли ҷарҳҳо, санҷаҳо ва тобутҳоро васеъ ба роҳ монд. Соли 1955 номи худро ба «Радист» иваз намуд. Дар ин давра дар артел мебелҳои хушсифат ба таври васеъ истеҳсол карда мешуд. Дар Ёкутия артели «Металлист» амал мекард, ки он соли 1941 ташикл ёфта буд. Дар миёнаҳои солҳои 50 – ум артел соҳиби заводи калон гардид. Дар Вологодск артели «Красный партизан», амал мекард, ки аз соли 1934 сар карда ба истеҳсоли қатрон машғул буд. Дар ин ҷо 3.5 ҳазор тонна маҳсулот коркард карда мешуд. Дар Гатчин артели «Юпитер», аз соли 1924 ғаёлият мебуд. Соли 1944 баъди озод намудани ин шаҳр он аз нав ба ғаёлият оғоз намуд. Ин артел маҳсулоти ниёзи мардумро аз қабилӣ қулфҳо, меҳ, ҷароғакҳо, бел ва ғайра истеҳсол мекард. Аз аввали солҳои 50 – ум сар карда дар артел зарфҳои гуногунҳаҷми алюминийӣ, мошинаи ҷомашӯй ва прессҳоро истеҳсол мекарданд.

Дар давраи ҶБВ артелҳои дар боло номбаркардашуда самти ғаёлияти худро дигар карданд. Акнун дар ин артелҳо ба ҷои маҳсулоти ниёзи мардум яроку аслиҳа истеҳсол карда мешуд. Дар ин давра бо супориши махсуси Сталин аз соли 1942 шумораи коргарони артелҳо то 2.6 маротиба зиёд карда шуд. Артелҳои саноати вазнин ҳосатан он артелҳое, ки ба коркарди оҳан машғул буданд дар ғалаба дар ҷанги саҳми калон гузоштанд [36].

Аз оғози соли 1941 сар карда ба артелҳо сабукиҳо дода шуд. Ҳамаи ташиклотҳои истеҳсоли новобаста аз шакли ғаёлияташон дар давоми се соли оянда аз тамоми андозҳо озод карда

шуданд. Мақсади асоси ҳукумати Шӯравӣ ин мустаҳкам кардани қувваи ҳарбии мамлакат буд, ки дар ин давра хеле муҳим буд. Бо оғоз шудани ҚБВ вазъият тағйир ёфт. Акнун бевосита тамоми артелҳо ба шароити ҷангӣ мутобиқ қунонида шуданд. Тамоми иттиҳодияҳои истеҳсоли бо фармони Сталин барои таъмини фронт бо маводи аввалия вазифадор карда шуданд. Ягона талаби ҳукумат ин буд, ки нархи маҳсулот аз стандарти давлатӣ набояд аз 10 – 13% зиёд бардошта шавад. Дар ин бора соли 1951 Д.Т. Шепилов ва А.Н. Косыгин ба ҳукумат гузориш пешниҳод намуда буданд. Оиди ин масъала Сталин дар охириин кори худ бо номи «Экономические проблемы социализма в СССР» муфасссал арзёбӣ намудааст, ки он соли 1952 навишта шуда буд. Дар он таъкид мегардад, ки артел шакли мукаммали иттиҳодияи саноатиро истеҳсолӣ аст ва ҳар як шахс дар интиҳоби намуд ва шаклҳои он озод аст.

Дар соли 1956 Н.С. Хрущёв қорори махсус қабул намуд, ки мувофиқи он аз соли 1960 сар карда тамоми артелҳо ба ғайр аз артелҳои маъёнот ва соҳаи санъат давлатӣ қунонида шавад. Дар натиҷа аз солҳои 60 – ум сар карда ҳамаи артелҳои саноатиро истеҳсолӣ ба заводҳои калони давлатӣ табдил дода шуданд. Ба артелҳо барои фуруши озодонаи маҳсулоти худ пурра манъ шуда буд. Дар ин давра тамоми соҳаҳои мамлакат давлатӣ қунонида шуд. Артели «Радист» ба заводи давлатии «Металлист», артели «Красный партизан» ба завод, «Юпитер» бошад ба ба заводи «Буревестник» табдил дода шуданд. артел оҳиста – оҳиста моҳияти худро гум мекарданд. Соҳибони артелҳо тамоми сахмияҳои худро аз даст доданд. Танҳо ба корқунони соҳаи санъат ва маъёнот имконият дода шуд, ки артелҳои худро нигоҳ доранд ва маҳсулоти худро озодона фурушанд. Дар натиҷаи ин сиёсат давлат базаи моддию техникаи худро мустаҳкам намуда ҳамаи молҳои дохилро ба монополияи давлатӣ табдил дод [1]. Ин раванд ба тамоми воҳаҳои ИЧШС дахл дошт. Дар Тоҷикистони Шимолӣ низ ин раванд шуда гузашт. Дар аввал артелҳо ташкил ёфтанд. Баъдтар бо амри ҳукумат онҳо ташаккул ёфтанд. Баъди солҳои 50 – ум онҳо ба заводҳои давлатӣ табдил дода шуданд ва молҳои истеҳсолӣ ба монополияи давлатӣ табдил дода шуданд.

Дар солҳои 70 – ум ва 80 – ум ягона навъи артелҳо ин артелҳое буданд, ки ба ҷустуҷӯи кони тилло машғул буданд. Ҳукумат бо дарназардошти манфиати иқтисодӣ фаъолияти ин гуна артелҳоро иҷозат дод. Дар ин давра артелҳои «Полус Золото», «Амур» ва «Русская платина» амал мекарданд, ки дар ташаккули сохтори иқтисодии мамлакат сахми калон доштанд.

Дар Тоҷикистони Шимолӣ низ дар солҳои 20 – ум ва 30 – юм артелҳо ташкил ёфтанд. Тақдирӣ минбаъдаи ин артелҳо ба сарнавишти артелҳои дар боло номбаршуда монандӣ дорад.

Мамлакатаи шӯравӣ, аз ҷумла Ҷумҳурии Тоҷикистон дар давоми даҳ соли пас аз инқилоби октябри соли 1917 ба қомебиҳои назаррас ноил гашт. Сиёсати нави иқтисодии ба ивази сиёсати «коммунизми ҳарбӣ» ҷорӣ шуда, боиси мустаҳкам шудани алоқаи байни шахру деҳот, синфи коргару деҳқон гардид. Натиҷаи меҳнати бунёдоронаи коргарон, деҳқонон, зиёиён ва ҳамаи халқҳои мамлакатамон буд, ки дар давоми солҳои 1917-1927 соҳаҳои асосии хоҷагии халқ ба дараҷаи инкишофи тоинқилобии соли 1913 расид. Аммо мақсади болшевикон ва халқи шӯравӣ, ки ғалабаи инқилоби Октябрро таъмин карда буданд - барпо кардани ҷомеае буд, ки дар он истисмори одам набояд, озодӣ, баробарҳуқуқӣ ва хушбахтии ҳамаи меҳнаткашон таъмин гардад.

Дар ин марҳила раванди муътадил шудани муносибати мамлакатамон бо ҷаҳони капиталистӣ ибтидо гирифта, обрӯю эътибори ИЧШС дар Шарқи мустамликавӣ низ баланд гардид.

Ҳамин тариқ, дар даҳ соли аввали ҳокимияти шӯравӣ таҳкурсии барпо кардани ҷомеаи сотсиалистӣ тайёр шуд. Акнун мебоист вазифаҳои бениҳоят бузург иҷро карда мешуданд: дар мамлакат СНИ – ро ба ҷомеаи сотсиалистӣ иваз намудан, принсипи коллективизм ва асоси хоҷагидорӣ онро мутобиқи нақшаи давлатӣ ба роҳ мондан.

Барои сохтмони ҷомеаи сотсиалистӣ ва таъмини устувории он нақшаҳои панҷсолаи тараққиёти хоҷагии халқ аҳамияти калон дошт. Декабри соли 1927 анҷумани XV ҲКШ оиди тартиб додани нақшаи панҷсолаи 1-ум, барои солҳои 1928/29 то 1932/33 нишондод қабул намуд, ки бо таъсисёбии ҚШС Тоҷикистон рост омад. Бинобар он дар солҳои панҷсолаи аввал меҳнаткашони Тоҷикистон низ ба ҳалли ҳамон масъалаҳое, ки тамоми мамлакат машғул буд, шуруъ намуданд.

Аммо сатҳ ва суръати сохтмони сотсиализм дар ҷумҳуриамон нисбатан ба марказҳои ИЧШС хело паст буд. Зеро дар Тоҷикистон базаи моддӣ-техникӣ, синфи коргари ташаккулёфта бо пуррагӣ вучуд надошт, сатҳи маданияти аҳоли низ инкишоф наёфта буд.

Таърихи ташкил ва фаъолияти артелҳоро ба се давраи калон тақсим намудан мумкин аст:

1. Аз соли 1920 то соли 1929 – оғози сиёсати нави иқтисодӣ, солҳои гузаштани пойдевор барои сохтмони ҷомеаи сотсиалистӣ.

2. Аз соли 1930 то соли 1941 – давраи ташаккули артелҳои саноатӣ истеҳсоли дар Тоҷикистони Шимолӣ
3. Солҳои 1941 – 1965 – дар ин давра артелҳои саноатӣ ба заводҳои давлатӣ дабдил дода шуданд.

Асоси сиёсати нави иқтисодиро ташкили артелҳои саноатӣ ташкил меод, ки марҳилаи муҳими таърихи дар ташаккули иқтисодиёти замони шӯравӣ ташкил меоданд.

Маҳз дар ҳамин давра пояҳои иқтисодии мамлакат инкишоф ёфтанд. Давлат барои ташаккули ин раванд заминаи мусоид фароҳам овард. Барои ҳар як иттиҳодияи истеҳсолии навташкил қарзҳои бебозгашт ва кумакҳои молиявӣ расонида мешуд. Ҳукумат ҳамаи онҳоро вобаста ба ҳудуд ва самти фаъолият ба иттиҳодияҳо муттаҳид намуд. Таърихи ташаккули минбаъдаи артелҳоро дар раванд қор дида мебароем. Ҳамин тавр артел ҳамчун як нави ташкилоти истеҳсоли барои мустақкам қардани иқтисодиёти мамлакат аҳамияти калон дорад. Аз нигоҳи таърихӣ оғози ин роҳ ҳамчун оғози сиёсати нави иқтисодӣ дар Осиёи Миёна баҳогузори гардидааст. Дар хусиси масъалаи мазкур олимони муҳаққиқони зиёде қор қардаанд, ки оиди бархе аз онҳо маълумоти заруриро дар боло овардем.

АДАБИЁТ:

1. Артели и народное предпринимательство при Сталине. Архивировано 20 октября 2012 года.
2. Ахмедов, Ш.А. Социалистическое соревнование в промышленности Таджикской ССР (1917-1937)/Ш.А.Ахмедов.- Душанбе: Дониш,1983.
3. Биржевые артели // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона в 86 т. (82 т. и 4 доп.). — СПб., 1890—1907.
4. Бойгонии давлатии марказии Ҷумҳурии Тоҷикистон -Ҳазинаи №211., фарогири солҳои 1932 – 1942.
5. Бойгонии давлатии вилояти Суғд - Ҳазинаи №172., 1264 парванда, фарогири солҳои 1925 – 1953., - Ҳазинаи №183., 1392 парванда, фарогири солҳои 1931 – 1974.
6. БДВС., Ҳазинаи № 172. Рӯйхати №1. Парвандаи №1, в. 3.
7. БДВС., Ҳазинаи №172. Рӯйхати №1. Парвандаи №13, в. 1.
8. БДВС., Ҳазинаи №172. Рӯйхати №1. Парвандаи №14, в. 43.
9. Васильевский Е. Артель(история артели и законодательство об артели) // Новый энциклопедический словарь/ Под общ. ред. почёт. акад. К.К. Арсеньева(издатели: Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон). СПб., 1911. Т. 3. С. 749–764.
- 10.Вреден, Э. Курс политической экономии. 2-е изд., перераб/Э.Вреден.-СПб., 1880.- 596 с.
- 11.Даль, В. Толковый словарь живого великорусского языка/В. Даль.- М., 1994. Т. 1. 640 с.
- 12.Дустов Х. Коммунистическая партия Таджикистана в борьбе за создание и развитие текстильной промышленности (1928-1958). (Автореф.канд.диссерт).-Душанбе, 1971. – 168 с.
- 13.Зиновьев В.П. Индустриальные кадры старой Сибири. Томск, 2007. – 258 с.
- 14.Исаев А.А. Артели в России. Ярославль, 1881. – 336 с.
- 15.Иркаев М., Николаев Ю., Шаропов Я. Очерк истории Советского Таджикистана (1917-1957 гг.). – Сталинабад, 1957; Они же: Иркаев М., Николаев Ю., Шаропов Я. Таджикский народ в борьбе за восстановление и реконструкцию народного хозяйства (1924-1937гг). Душанбе, 1966. – 276 с.
- 16.История таджикского народа. Том 5. Новейшая история(1917-1941). Душанбе, 2004. – 477 с.
- 17.История рабочего класса. Том 1. Душанбе, 1978. – 384 с.
- 18.История Ленинабада (Научно-популярный очерк) Душанбе. «Ирфон», 1986. – 608 с.
- 19.Кадыров А. Создание социалистической культуры в Северном Таджикистане (1917-1924). - Душанбе, 1977. – 234 с.
- 20.Качалов, Н.В. Артели в древней и нынешней России. СПб., 1864. – 93 с.
- 21.Левонтина, И.П. Разосвоение//Троицкий вариант – 2013. - №22. (111).
- 22.Максимов, В. Артели биржевые и трудовые. М., 1907. – 149 с.
- 23.Масов,Р.М. История исторической науки и историография социалистического строительства в Таджикистане. – Душанбе, 1988. - 240 с.

- 24.Мизарбаев, А.Я. Таджикский народ в борьбе за восстановление и реконструкцию народного хозяйства (1924-1937). – Душанбе,1962.–186 с.
- 25.Набиева, Р. Женщины Таджикистана в борьбе за социализм. - Душанбе,1973. – 198 с.
- 26.Новиков, И.А. «Артель»: этимология слова и термин в русском дореволюционном законодательстве (рус.) // Томский Государственный Университет // Научная редакция «История». — 2009. — 20 июль.
- 27.Нормальный устав промысловой кооперативной артели (товарищество) под наименованием» (Низомномаи меъёрии артели истехсолӣ (дастачамӣ) зери номгузорӣ) аз 15 феввали соли 1927.
- 28.Онлайн словарь. Толковый словарь Д.Н. Ушакова передо. www.dict.t-mm.ru. Дата обращения 6 сентября 2019.
- 29.Рахимбаев, А. Таджикистан. Социально-экономический очерк. М.,1936. - 238 с.
- 30.Раджабов, С.А. В интернациональной семье советских республик. –Душанбе 1974. – 256 с.
- 31.Сангинова, Н. К истории формирования рабочего класса в Таджикистане.-Душанбе, 1964. – 194 с.
- 32.Сапрыкин, Н. Роль профсоюзов в социалистической реконструкции народного хозяйства Таджикистана. - Душанбе, 1967. – 243 с.
- 33.Союзный съезд. 1927, №26.
- 34.Союзный съезд. 1932, №57.
- 35.Сельскохозяйственная артель. Архивировано 20 октября 2012 года.
- 36.Трубицын, А. К.: О Сталине и предпринимателях. Архивировано 20 октября 2012 года.
- 37.«Устав трудовой Кооперативной артели (товарищество)» (Артели мехнатии кооперативӣ (тастачамӣ)), аз соли 1925.
- 38.«Устав промыслового кредитного товарищества» (Низомномаи истехсолоти дастачамӣи кредитӣ) аз соли 1924.
- 39.Ушаков, Д.Н., Толковый словарь современного русского языка. М., 2013. – 800 стр.
- 40.Фасмер, М. Этимологический словарь русского языка. Т. 1: (А–Д). 2-е изд., стереотип. М., 1986. – 765.
- 41.Хайдаров, Г.Х. Краткий очерк истории Ленинабада, 1965. – 146 с.
- 42.Хоналиев, Н. История развития и размещения промышленности Таджикистана в 1924-2005 //Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора экономических наук. – Душанбе, 2009. – 48 с.
- 43.Хайдаров, Г.Х. Очерки истории социалистического строительства в Северном Таджикистане (1917-1937).-Душанбе, 1974. 197 с.
- 44.Хайдаров, Г. История Таджикской ССР.-Душанбе: Маориф, 1991.-176 с.
- 45.Хакимов, Н. Таърихи халқи тоҷик. Душанбе, Маориф. 2017, - 288 с.
- 46.Черных, П.Я., Историко-этимологический словарь русского языка. М.,1994. Т. 1–2. – 670 с.
- 47.Шанский, Н.М. и др. Краткий этимологический словарь русского языка: Пособие для учителей. 3-е изд., испр. и доп. М., 1975. – 670 с.

REFERENCES:

1. Artels and People's Entrepreneurship under Stalin. Archived October 20, 2012.
2. Akhmedov Sh.A. Socialist Competition in the Industry of the Tajik SSR (1917-1937). - Dushanbe: Donish, 1983.
3. Exchange Artels // Brockhaus and Efron Encyclopedic Dictionary in 86 volumes (82 volumes and 4 add.). - St. Petersburg, 1890-1907.
4. Central State Archive of the Republic of Tajikistan - Fund No. 211., covering the years 1932 - 1942.
5. State Archive of the Sughd Region - Fund No. 172., 1264 cases, covering the years 1925 - 1953., - Fund No. 183., 1392 cases, covering the years 1931 - 1974.
6. SASR., Fund No. 172. Case No. 1. Dip No. 1, c. 3.
7. SASR., Fund No. 172. Articles #1. Dip #13, v. 1.
8. SASR., Fund #172. Articles #1. Dip #14, v. 43.
9. Vas'kovsky E. Artel (history of the artel and legislation on the artel) // New Encyclopedic Dictionary / Under the general editorship of honored academician K.K. Arsenyev (publishers: F.A. Brockhaus, I.A. Efron). St. Petersburg, 1911. Vol. 3. Pp. 749–764.
10. Vreden,E. Course in Political Economy. 2nd ed., revised. St. Petersburg, 1880. 596 p.
11. Dahl V. Explanatory Dictionary of the Living Great Russian Language. М., 1994. Vol. 1. 640 p.
- 12.Dustov H.The Communist Party of Tajikistan in the Struggle for the Creation and Development of the Textile Industry (1928-1958). (Author's Dissertation).-Dushanbe,1971.-168 p.

13. Zinoviev V.P. Industrial Personnel of Old Siberia. Tomsk, 2007. - 258 p.,
14. Isaev A.A. Artels in Russia. Yaroslavl, 1881. - 336 p.
15. Irkaev M., Nikolaev Yu., Sharopov Ya. Essay on the History of Soviet Tajikistan (1917-1957). - Stalinabad, 1957; The same: Irkaev M., Nikolaev Yu., Sharopov Ya. The Tajik people in the struggle for the restoration and reconstruction of the national economy (1924-1937). Dushanbe, 1966. - 276 p.
16. History of the Tajik people. Volume 5. Modern history (1917-1941). Dushanbe, 2004. - 477 p.
17. History of the working class. Volume 1. Dushanbe, 1978. - 384 p.
18. History of Leninabad (Popular science essay) Dushanbe. "Irfon", 1986. - 608 p.
19. Kadyrov A. Creation of socialist culture in Northern Tajikistan (1917-1924).-Dushanbe, 1977. - 234 p.
20. Kachalov N.V. Artels in ancient and present-day Russia. SPb., 1864. – 93 p.
21. Levontina I.P. Development//Troitsky variant – 2013. - No. 22. (111).
22. Maksimov V. Exchange and labor artels. M., 1907. – 149 p.
23. Masov R.M. History of historical science and historiography of socialist construction in Tajikistan. – Dushanbe, 1988. - 240 p.
24. Mizarbaev A.Ya. The Tajik people in the struggle for the restoration and reconstruction of the national economy (1924-1937). – Dushanbe, 1962.–186 p.
25. Nabieva R. Women of Tajikistan in the struggle for socialism. - Dushanbe, 1973. - 198 p.
26. Novikov I.A. "Artel": the etymology of the word and the term in Russian pre-revolutionary legislation (Russian) // Tomsk State University // Scientific editorial board "History". - 2009. - July 20.
27. Normal charter of the industrial cooperative artel (partnership) under the name "(Nizomnomai meyori arteli istexsoli (dastachamī) zeri nomguzori) from February 15, 1927.
28. Online dictionary. Explanatory dictionary of D.N. Ushakov predo. www.dict.t-mm.ru. Date of access September 6, 2019.
29. Rakhimbaev A. Tajikistan. Social and economic essay. M., 1936. - 238 p.
30. Radzhabov S.A. In the international family of Soviet republics. - Dushanbe 1974. - 256 p.
31. Sanginova N. On the history of the formation of the working class in Tajikistan. - Dushanbe, 1964.
32. Saprykin N. The role of trade unions in the socialist reconstruction of the national economy of Tajikistan. - Dushanbe, 1967. - 243 p.
33. Union Congress. 1927, No. 26.
34. Union Congress. 1932, No. 57.
35. Agricultural artel. Archived October 20.-2012.
36. Trubitsyn A.K.: About Stalin and entrepreneurs. Archived October 20, 2012.
37. "Charter of the Labor Cooperative Artel (Partnership)" (Arteli men'nati kooperativī (tastachamī)), published in 1925.
38. "Charter of the Industrial Credit Partnership" (Nizomnomai istexsoloti dastachamī kreditī), published in 1924.
39. Ushakov D.N.Explanatory Dictionary of the Modern Russian Language.Moscow, 2013.-800 p.
40. Fasmer M. Etymological Dictionary of the Russian Language. T. 1: (A-D). 2nd ed., stereotype. Moscow, 1986. - 765.
41. Khaidarov G.Kh. Brief Essay on the History of Leninabad, 1965. - 146 p.
42. Khonaliev N. History of the development and distribution of industry in Tajikistan in 1924-2005 // Abstract of the dissertation for the degree of Doctor of Economics. - Dushanbe, 2009. - 48 p.
43. Khaidarov G.Kh. Essays on the history of socialist construction in Northern Tajikistan (1917-1937).-Dushanbe, 1974.-197 p.
44. Khaidarov G. History of the Tajik SSR.-Dushanbe: Maorif, 1991.-176 p.
45. Makimov N. Tarikhi khalki tojik. Dushanbe, Maorif. 2017.-288 p.
46. Chernykh P.Ya., Historical and Etymological Dictionary of the Russian Language. M., 1994. Vol. 1–2. – 670 p.
47. Shansky N.M. et al. Brief Etymological Dictionary of the Russian Language: A Handbook for Teachers. 3rd ed., corrected and enlarged. M., 1975. – 670 p.